

UNIVERZITA KARLOVA
Katolická teologická fakulta
Ústav dějin křesťanského umění
Dějiny křesťanského umění

Autoreferát k disertační práci

Kateřina Hladká

Mistr Hartmann a švábské řezbářství počátku 15. století

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Jaromír Homolka, CSc.

Konzultantka/vedoucí práce: doc. Michaela Ottová, Ph.D.

Praha 2017

Úvod a zhodnocení současného stavu řešené problematiky

Ulmský farní kostel je již od doby svého založení především symbolem sebevědomí a moci říšského města na Dunaji, jež v 15. století zažívalo nebývalý kulturní a umělecký rozkvět. Ambiciózní stavba byla dokončena až na počátku 20. století, její monumentální západní průčelí však bylo navrženo Ulrichem z Ensingenu již na sklonku 14. věku. Ve druhém desetiletí 15. století byly osazeny sochy v archivoltách západního portálu a kolem roku 1420 vyrostla stavba již do takové výše, že mohl být Mistrem Hartmannem dodán soubor figur Madony se šesti světlicemi a dvanácti apoštoly, který dodnes stojí na průčelní stěně chrámu.

Mistr Hartmann se v ulmských pramenech objevuje v rozmezí let 1417–1428, což vedlo badatele již od počátku 20. století k pokusům o rekonstrukci jeho sochařské kariéry, dílny a okruhu. Umělecké tendence hornošvábské řezbářské produkce 20. a 30. let 15. století mají některé společné jmenovatele, které pramení právě z postav na průčelí ulmského farního kostela a ze skříňových soch o něco staršího retáblu z farního kostela v nedalekém Dornstadtu. Proto se Mistr Hartmann nabízí jako onen tvořivý umělec a schopný podnikatel, který tento styl do Ulmu přinesl a později jej etabloval v celém Horním Švábsku. V současné době se jménem Mistra Hartmanna označuje nejen pramenně doložený cyklus na průčelí, ale také sochy na pilířích arkády západní předsíně ulmského farního kostela, kamenné postavy pěti kurfiřtů z fasády ulmské radnice a celá plejáda řezbářských děl z okruhu oltářního retáblu z Dornstadtu.

Mistr Hartmann, jakožto jeden z mála uchopitelných sochařů ze středověkého hutního prostředí, se těšil zájmu badatelů zejména na počátku 20. století. V letech 1910–1911 mu velkou pozornost věnoval Victor Curt Habicht, který se zabýval studiem ulmských hutních knih a západní předsíni ulmského farního kostela zasvětil svoji disertační práci. Mistr Hartmann byl spojován nejen s cyklem devatenácti soch na průčelí, ale kvůli mylnému výkladu pramenů také s výzdobou archivolt. Další bádání tuto hypotézu přejalo a rozdíl v kvalitě obou souborů byl vysvětlován dílenskou praxí. Mistr Hartmann měl být zodpovědný za sochařskou výzdobu celé předsíně, zatímco Mistr Apoštolů byl chápán jako jeho mladší spolupracovník. Již ve 40. letech tehdejší vedoucí huti Karl Friederich upozornil na nedochovaný apoštolský cyklus na pilířích v lodi kostela, na nějž se vztahoval zápis spojovaný původně s apoštoly v archivoltách. V 70. letech ve sborníku k výročí

minstru Gerhard Ringshausen na základě stylového rozboru přesvědčivě prokázal, že Mistr Apoštolů byl ve skutečnosti Hartmannovým předchůdcem.

Naposledy se problematice věnovala Claudia Lichte, která Hartmanna představila jako umělce, který byl zároveň činný v hutí i v cechu, neboť vedle své práce pro farní kostel měl vést zároveň dílnu, kde vznikl oltářní retábl z Dornstadtu. Okruh této dílny vymezila již v roce 1924 Gertrud Otto, přičemž ale jejího hlavního sochaře nazvala Mistrem Dornstadtského oltáře a označila ho za lepšího a invenčnějšího umělce. Dodnes nepanuje mezi autory jednota, zda se jedná o dva mistry, nebo zda můžeme jak v hutí, tak i v řezbářské dílně předpokládat Mistra Hartmanna. Claudia Lichte vysvětlila kvalitativní rozdíly mezi oběma soubory odlišnou funkcí soch, kdy na sochy vysoko na fasádě nejsou kladeny takové nároky jako na komorní retábl určený do klášterního prostředí. Ve své studii z roku 1997 autorka předpokládá, že Hartmann začal být v řezbářské dílně činný mezi léty 1420–1425, kdy mizí z hutních knih. Po objevení datace Dornstadtského retáblu do roku 1417 ovšem tuto hypotézu přehodnotila a přiznává mu obě role současně.

Cíle bádání a metodika

Právě Claudií Lichte nastíněná profesní dráha Mistra Hartmanna vedla k mnoha otázkám, jakým způsobem by mohlo spojení mezi hutí a cechem fungovat, neboť cechovní pravidla byla striktní a namířená zejména vůči cizincům. Proto jsem se zaměřila na studium pramenů, zejména hutních knih, neboť podrobnější prameny ke kramářskému cechu z této doby v Ulmu nemáme, a pokusila se o rekonstrukci Hartmannovy životní situace. Důležitým aspektem bylo sledování dalších jmen z hutních knih. Hartmannův cyklus jsem poté podrobila důkladnější stylové analýze, kterou komplikovala jednak nepřístupnost soch a nutnost studia jejich sádrových odlitků, a jednak nedostatek informací k jejich stavu. Soubor je kvalitativně nevyvážený a podílelo se na něm několik sochařů. Nejlepší z nich byl autor sochy sv. Jana, kterého snad můžeme považovat právě za Mistra Hartmanna. Na základě zjištění ohledně souboru z průčelí jsem se věnovala komparacím s dalšími sochami z předsíně. Základem této části práce byl zejména formální rozbor podepřený prameny. Dalším

metodologickým postupem byla ikonologická interpretace výzdoby průčelí a otázky ohledně použitého stylu.

Kombinace těchto tří metod byla základem také pro druhou část práce, která sleduje řezbářskou produkci Horního Švábska a snaží se nejen postihnout dosah ulmské dílny v této oblasti, ale také interpretovat přenos stylu a kompozic. Hlavní otázkou, kterou jsem si zde kladla, byl důvod rychlého rozšíření nového ulmského stylu po kraji, který předtím žádnou vlastní sochařskou tradici neměl.

Obsah a struktura disertační práce

Práce sestává ze dvou hlavních částí. Jedna z nich se věnuje západní předsíni ulmského minstru a snaží se postihnout nejen Hartmannův cyklus, ale také historické a sociální okolnosti jeho vzniku. Druhá část práce se zabývá řezbářstvím ulmské dílny. Obě tyto části jsou do značné míry provázané, a zatímco první ukazuje na samotné ohnisko stylu, druhá se snaží zachytit jeho reflexi v rozsáhlém regionu Horního Švábska.

Úvodní kapitoly byly věnovány historii Ulmu a stavbě zdejšího farního kostela, neboť příklad ambiciózního říšského města je poměrně specifický a bez přihlédnutí k některým událostem 14. století není možné plně docenit symbolický význam stavby minstru. Nastínila jsem zde také situaci v sochařství v Ulmu a umělecky příbuzných oblastech na počátku 15. století.

Třetí kapitola se věnuje Mistru Hartmannovi a jeho činnosti v Ulmu na základě pramenů a otevírá tak možnost představit a interpretovat výzdobu západní předsíně minstru, jež byla vytvořena na počátku 15. století.

Pátou kapitolou začíná druhá část práce, která nejprve podrobně rozebírá sochařskou výzdobu Dornstadtského retáblu a následně zmiňuje hlavní díla, která s ním úzce souvisejí a vymezují pravděpodobnou produkci ulmské dílny. Další tři kapitoly představují důležitý kontext této dílny, jednak zde věnujeme jednu zvláštní kapitolu čtyřem madonám s ochranným pláštěm, jednak prostor dostali i další anonymní sochaři. Osmá kapitola, která tuto část uzavírá, zkoumá tzv. „širší okruh“, tedy díla, která můžeme na základě určitých motivů a kompozičních řešení z Ulmu

odvodit, ale vytvořily je jiné dílny, které většinou můžeme situovat do dalších říšských měst.

Závěrečná kapitola poukazuje na soudobou produkci ve Středním Porýní, nejbližší umělecké oblasti horního Švábska a blíže se zabývá možnostmi umělecké výměny mezi zdejšími centry, zejména Mohučí a Frankfurtem, ale i menšími centry jako bylo Bingen. Určitou reflexi zde věnujeme i mnohokrát konstatovaným „českým vlivům“ ve švábském umění a nakonec přidáváme úvahu o významu termínu „pozdní krásný sloh“.

Teoretický a praktický přínos disertační práce a závěrečné shrnutí

Hlavní přínos práce spočívá v monografickém zpracování Mistra Hartmanna a otevření některých nevyjasněných otázek ohledně jeho životní dráhy v Ulmu. Ačkoli jde o dobře známé jméno, pro nižší kvalitu jeho soch leží spíše stranou hlubšího zájmu a zaniká mezi dvěma významnými epochami ulmského sochařství – parléřovskou érou a působením Hanse Multschera. Už jen přehled literatury v úvodu práce ukázal, že na tomto poli je stále dostatek prostoru pro další bádání.

To potvrdila také interpretace ulmského západního průčelí. Hlavním problémem zde byl náhlý pokles umělecké kvality a anachronické použití vyprázdněného krásného stylu, který nijak nenavazuje na kvalitní díla „nového realismu“ v archivoltách. Při bližším pohledu na dobové reálie se jako důvod nabídl obnovené spory o patronátní právo ke kostelu v kombinaci s předáním huti Hansi Kuhnovi a odchodem Mistra Apoštolů, který mohl následovat Ulricha Ensingera do Štrasburku.

Některé nové souvislosti a poznatky obsahuje kapitola věnovaná ulmským hutním knihám a organizaci huti, která upozorňuje na další jména z hutních knih a na usazení dalších kameníků ve městě. Na základě nařízení ohledně přijímání měšťanů a podmínek cechů bylo možné hypoteticky rekonstruovat sochařovo postavení vůči městu. Hartmann byl až do roku 1428 pravděpodobně tzv. „cohabitant“ či „Beiwohner“, tedy obyvatel, který platil nižší daně, ale neměl plná měšťanská práva. Určité vodítko pro Hartmannovu situaci poskytla také komparace s okolnostmi, za nichž byl přijat do Ulmu Hans Multscher. V případě Hanse Multschera je také důležité, že ačkoli dodal sochu Krista pro západní portál minstru, nikdy nepatřil k huti,

zatímco Hartmann byl stálým zaměstnancem pobírajícím týdenní mzdu a sotva tak mohl zároveň pracovat v dílně. V době, kdy jej potkáváme v pravidelných výplatách méně často, pracoval na sochách pro průčelí, za něž byl placen zvlášť.

Na základě těchto zjištění bylo nutné konstatovat, že v huti bylo činných více sochařů a ve dvacátých letech 15. století tvořili v jednotném stylu. Tento styl, který nazýváme „hartmannovský“ nebo „styl ulmské předsíně“, tedy nemusí být nutně spojován jenom s Mistrem Hartmannem, ale s celým prostředím huti. Také propojení huti a řezbářské dílny ve městě nemůžeme spojit pouze s jedním umělcem, který navíc nebyl ani měšťanem. Stavbu kostela měla na starosti městská rada, v níž většinu míst držely cechy a významná část připadala patricijským rodinám. Velká dílna (nebo i dílny), která fungovala ve městě, tedy podléhala týmž radním jako stavba kostela. Můžeme zde proto předpokládat nejen fluktuaci sochařů z huti, ale také stejné vzorníky a kompoziční řešení. Není jisté, kdo přesně vnesl do ulmského sochařství a malířství kompozice ze středního Porýní (Ortenberský oltář či díla Mistra Madony z Hallgarten). Pokud šlo o zkušenosti z tovaryšské cesty, bylo by to v Hartmannově případě už pozdě, neboť jej v roce 1417 zastihujeme minimálně třicetiletého. Naopak v té době se v účtech objevuje nově Hans Kuch, který v huti působil až do 30. let a jeho jméno potkáváme i v daňové knize z roku 1427. Pod jménem Mistra Hartmanna tak, jak je uváděno v uměleckohistorické literatuře, se tedy skrývá mnohem více umělců, než jenom jeden sochař. V předkládané práci jsme se proto snažili oddělit fyzického Mistra Hartmanna od stylového fenoménu ulmské huti.

Summary

Already since its foundation in 1377, the minster in Ulm presents the self-confidence and power of the Free Imperial City on Danube River, which in the 15th century experienced extraordinary cultural and political growth. The ambitious building was finished only at the beginning of the 20th century; its monumental western front was however designed already in the end of the 14th century by Ulrich Ensinger. In the second decade of the 15th century, the sculptural decoration of archivolt was put in place and around 1420, the construction advanced far enough

that Master Hartmann could deliver his ensemble of the Madonna Enthroned, six Virgins and twelve Apostles for the front façade.

Master Hartmann is mentioned by hut and tax records in Ulm in the years 1417–1428 and many attempts were made during the 20th century to reconstruct his hypothetical career, workshop and circle. The artistic trends of the 1420s and 1430s have the common style originating in the figural ensemble of the western front of the minster in Ulm and in the wooden statues of Altarpiece of Dornstadt (1417), and therefore it is possible, that Hartmann was in fact the artist, who introduced this style to Ulm. The city did not have any strong sculptural tradition before and it was more an artistic periphery. The city council was trying to change the situation by inviting famous artists as the architects from the Parler family or Ulrich Ensinger, however the local production started to grow only in the 1420s.

Current research (Claudia Lichte) considers that Hartmann worked in the hut and in the woodcarving workshop simultaneously. With his name is connected also the rest of the figural decoration of the western hall of minster, five figures of Prince Electors from the southern windows of the city hall in Ulm, the Altarpiece of Dornstadt and many other wooden figures from its circle. This hypothetical career of Master Hartmann had led to many questions, how such a connection between the hut and guild-organized workshop could actually work, because the guild rules were usually hostile to strangers.

The aim of this thesis is to explore some of the unclear issues about the life and career of Master Hartmann in Ulm. Even though his name is well known to the history of art, due to the lower quality of his sculptures, Master Hartmann is out of the main interest of the research, and passes almost unnoticed between the important epochs of the Parlers and Hans Multscher. Despite this fact, he was chosen to decorate the city church with his sculptures in the late international gothic style. In comparison to the previous sculptor, the Master of Apostels, the quality of Hartmann's figures is much lower. This was probably a consequence of the change of the main architect; Ulrich Ensinger left for Strasbourg in 1417 and the talented author of the Apostle figures in archivolt of the main portal could have followed him. This thesis also proposes an interpretation of the iconography of the ensemble at the western front in the context of

the conflict with the Monastery Reichenau, which took back its right of patronage to the church.

Considerable part of this thesis is dedicated to the hut records and the historical situation in the city of Ulm. There are more names of stonemasons mentioned also in the tax records, like Sigmund or Hans Kuch. They were most probably, as well as Hartmann, “cohabitants”, which means residents, who paid lower taxes, but didn’t have full citizen rights. Important circumstances appear in the comparison of Hartmann’s situation with the special conditions of Hans Multscher’s acceptance as a citizen. Unlike Hartmann, Hans Multscher never belonged to the hut, but to the guild, even though he made the sculpture of the Man of Sorrows on the door pillar. It is very unlikely, that Hartmann, next to his regular employment in the hut, was working also in the guild organized workshop.

Based on these facts, the conclusion is presented, that the “Hartmann’s style” is in fact a homogenous style of the minster hut in the 1420’s. This style can be connected with other names mentioned in the hut records, for example Peter Rosendorn, who is mentioned on the first place of the list of stonemasons for 15 years, or with Hans Kuch, who was as well for a long time a member of the group of stonemasons. The connection between hut and guild-organized workshop, where the Altarpiece of Dornstadt was made, was probably arranged by the city council, who was also the builder of the parish church. Not only fluctuation of the sculptors could be expected, but also the use of the same design books.

It is not known, who brought the recent artist trends and compositions of the Middle Rhine (The Altarpiece of Ortenberg, oeuvre of the Halgarten Madonna, or the composition of St. Martin from the Portal of Memoria in the cathedral of Mainz). If this transfer happened through journeyman, who collected his experience in Mainz or Frankfurt, it could hardly have been Master Hartmann, because in 1417 he was already about 30 years old, however Hans Kuch appears newly in the records. For the sculpture of St. Martin on the southern arcade pillar of the western hall and its model in the Portal of Memoria in Mainz, it would be expected that the city council played an important role, because it is not the only case of an extraordinary reception of the archbishop of Mainz in Ulm.

The name “Master Hartmann” as it is used in the art historian literature includes many more artists than only one sculptor. That is why there should always be distinguished between the historical person and the artistic phenomenon.

Anotace

Ulmský kameník Mistr Hartmann je dějinám umění známý již dlouho, ale jeho role ve švábském řezbářství počátku 15. století stále vyvolává mnohé otázky. Hartmannovi bývá přiznávána vůdčí pozice jak v huti, tak v řezbářské dílně, zatímco proti mluví průměrná kvalita jeho soch a skutečnost, že se měšťanem stal až roku 1428, tedy déle než 10 let poté, co je v Ulmu poprvé doložen. Tato práce zkoumá Mistra Hartmanna nejprve z hlediska sociální a kulturní situace v Ulmu na počátku 15. století. Zpřesňuje jeho roli v rámci hutního provozu při stavbě ulmského farního kostela a výzdobě západního průčelí, jehož ikonografický program do značné míry odráží historické okolnosti svého vzniku. Druhá část práce se zaměřuje na řezbářskou dílnu, v níž vznikl oltářní retábl z Dornstadtu, a na fenomén rozšíření tohoto stylu po celém Švábsku. Ulmská dílna je představena v kontextu města a zdejší huti, někdejších lokálních center i vzdálenějších regionu. Kolem roku 1415 pozorujeme velmi aktivní uměleckou výměnu zejména se středním Porýním. Ulm, který kolem roku 1400 neměl výraznou řezbářskou tradici, se v průběhu velmi krátké doby stal hlavním uměleckým střediskem Horního Švábska. Právě v době růstu moci říšského města můžeme na příkladu Mistra Hartmanna velmi dobře sledovat změny v postoji společnosti vůči umění i v nárocích objednavatelů z řad městské rady.

Klíčová slova:

15. století, sochařství, Ulm, Mistr Hartmann, švábské řezbářství, Mistr Dornstadtského oltáře, Mistr z Eriskirchu, Mistr z Bronnweileru, Mistr z Trochtelfingen, internacionální gotika, krásný sloh

Abstract

Master Hartmann and the Swabian Woodcarving on the Beginning of the 15th Century

The stonemason Master Hartmann from Ulm is known to the art historians already long time, his role in the Swabian woodcarving at the beginning of the 15th century, however, still evokes numerous questions. Although Hartmann is believed to work simultaneously in the hut and the woodcarving workshop, the average quality of his works, and the fact, that he was accepted as the citizen only in the year 1428, more than ten years after we encounter him in Ulm records for the first time, indicates certain complications of this hypothesis. In this doctoral thesis, Master Hartmann is studied from the perspective of social and cultural situation in Ulm at the beginning of the 15th century. Attention is paid to his position in the hut organization on the construction of Ulm Minster and his artistic activity on the western façade, which in its iconographical concept reflects also the historical background. Second part of the thesis focuses on the woodcarver workshop, where the Altarpiece of Dornstadt was made, and on the phenomenon of wide distribution of this style around entire Swabia. Ulm workshop is presented in the context of the city and its minster hut, former local centers and even more distant regions. Around 1415, very active cultural transfer can be observed, mostly with the Middle Rhine cities. Ulm, although around 1400 without any considerable woodcarving tradition, became in a very short time the main artistic center of the Upper Swabia. Exactly in this time of enormous growth of the Free Imperial City of Ulm, it is possible to observe on Master Hartmann's example, how the relation of the society to the art and the standards of the patrons in the city council changed.

Key words:

15th century, Sculpture, Ulm, Master Hartmann, Swabian woodcarving, Master of the Altarpiece of Dornstadt, Master of Eriskirch, Master of Bronnweiler, Master of Trochtelfingen, International Gothic, Beautiful Style

Seznam publikací autorky

- Kateřina HLADKÁ: Neznámá socha světice ze sbírky Antonína Suchardy. In: Kateřina HLADKÁ / Miroslav SMAHA (eds.): Sakrální a profánní prostor v dějinách umění a kultury (přijato do tisku, Karolinum)
- Kateřina HLADKÁ: Master Hartmann and Ulm at the Beginning of the 15th Century. Between the Middle Rhine and Bohemia. In: Diogo FARIA / Filipa LOPES: Incipit 3. Workshop de Estudos Medievais da Universidade do Porto 2013–2014. Porto 2015, 165–179
- Kateřina HLADKÁ: Mistr Hartmann z Ulmu a Střední Porýní. In: Kateřina HLADKÁ / Miroslav SMAHA (eds.): Dějiny v umění – umění v dějinách (v tisku, Karolinum)
- Kateřina HLADKÁ: „Unter deinen Schutz und Schirm.“ Motiv Panny Marie Ochránitelky ve švábském sochařství internacionální gotiky. In: Miroslav ŠMIED / František ZÁRUBA (eds.): Obrazy uctívané, obdivované a interpretované. Praha 2015, 237–255

Výčet nejdůležitější literatury a pramenů

Prameny

- StA Ulm: Auszüge Neubronners aus Steuerbüchern und Hüttenrechnungen von 1387–1517, nekompletní. Sign. A [6506]
- StA Ulm: Bürgerbücher der Stadt Ulm 1387–1427, sign. A 3731; 1428–1445, sign. A 3732
- StA Ulm: Dokumenty o restaurování minstru v 19. století, sign. B 372/11, Nr. 002.
- StA Ulm: Hüttenbücher des Münsters zu Ulm 1417–1421, sign. A [7077]; 1424, sign. A [7078]; 1427–1430, sign. A [7079]; 1433–39, sign. A [7080]
- StA Ulm: Hüttenbücher des Münsters zu Ulm 1430–1432, sign. A [7079a] (fotokopie, originál ve Fürstliche Bibliothek Donaueschingen, sign. HS 597).
- StA Ulm: Steuerbuch der Stadt Ulm 1427, sign. A [6506/1]

Literatura

- Alter Meister 1992 — Gerhard EWALD / Rüdiger KLAPPROTH / Edeltraud RETTICH: Alte Meister. Kat. mus. Staatsgalerie Stuttgart 1992.
- BACK 1910 — Friedrich BACK: Mittelalterliche Kunst. Beiträge zur Geschichte der Malerei und Plastik im vierzehnten & fünfzehnten Jahrhundert. Frankfurt a. M. 1910
- BANK 2013 — Matthias von der BANK: Studien zur süddeutschen Skulptur der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts im Umkreis des Augsburger Domes. Kiel 2013
- BANK 2014b — Matthias von der BANK: Zur südwestdeutschen Skulptur und ihren Einflüssen um die Zeit des Konstanzer Konzils. In: Das Konstanzer Konzil 2014, 182–188
- BARTLOVÁ 2004 — Milena BARTLOVÁ: Mistr Týnské kalvárie. Český sochař doby husitské, Praha 2004
- BAUM 1911b — Julius BAUM: Die Ulmer Plastik um 1500. Stuttgart 1911.
- BAUM 1917 — Julius BAUM: Deutsche Bildwerke des 10. bis 18. Jahrhunderts. Stuttgart – Berlin 1917
- BAUM 1921 — Julius BAUM: Gotische Bildwerke Schwabens. Augsburg 1921.
- BAUM 1927b — Julius BAUM: Der bildnerische Schmuck des westlichen Münsterportales. In: Ulm und Oberschwaben 25, 1927, 33
- BAUMHAUER 1977 — Hermann BAUMHAUER: Das Ulmer Münster und seine Kunstwerke. Stuttgart 1977.
- BECK/BEEH/BREDEKAMP 1975 — Herbert BECK / Wolfgang BEEH / Horst

BREDEKAMP: Kunst um 1400 am Mittelrhein. Ein Teil der Wirklichkeit. Ausstellung im Liebieghaus Museum alter Plastik, Frankfurt am Main, vom 10. Dezember 1975 bis zum 15. Februar 1976. Frankfurt am Main 1975

- BIAŁOSTOCKI 1989 — Jan BIAŁOSTOCKI: Some Values of Artistic Periphery. In: Irving LAvin (ed.): World Art. Themes of Unite in Diversity. Acts of the XXVIth International Congress of the History of Art. University Park/London 1989, 49–54
- BÖKER/BREHM/HANSCHKE/SAUVÉ 2011 — Hans Josef BÖKER / Anne-Christine BREHM / Julian HANSCHKE / Jean-Sébastien SAUVÉ: Architektur der Gotik. Ulm und Donauraum. Ein Bestandskatalog der mittelalterlichen Architekturzeichnungen aus Ulm, Schwaben und dem Donaugebiet. Salzburg 2011
- BÖKER/BREHM/HANSCHKE/SAUVÉ 2013 — Hans Josef BÖKER / Anne-Christine BREHM / Julian HANSCHKE / Jean-Sébastien SAUVÉ: Architektur der Gotik. Rheinlande. Basel, Konstanz, Freiburg, Straßburg, Mainz, Frankfurt, Köln. Ein Bestandskatalog der mittelalterlichen Architekturzeichnungen. Salzburg 2013
- BRUNNER/HARDER-MERKELBACH 2005 — Michael BRUNNER / Marion HARDER-MERKELBACH: 1100 Jahre Überlingen. Kunst und Architektur in Überlingen (850–1950). Petersberg 2005
- CIGLENEČKI/VIDMAR 2012 — Marjeta CIGLENEČKI / Polona VIDMAR (eds.): Art and architecture around 1400. Global and regional perspectives. Maribor 2012
- DEHIO 1912 — Georg DEHIO: Aus den Anfängen des Realismus in der deutschen Plastik des XV. Jahrhunderts. In: Monatschrift für Kunstwiss. 5, 1912, 61–62
- FAJT 2006 — Jiří FAJT (ed.): Karel IV. – císař z Boží milosti. Praha 2006
- FAJT 2009 — Jiří FAJT (ed.): Kunst als Herrschaftsinstrument. Böhmen und das Heilige Römische Reich unter den Luxemburgern im europäischen Kontext. Berlin/München 2009
- FEULNER/MÜLLER — Adolf FEULNER / Theodor MÜLLER: Geschichte der deutschen Plastik. München 1953
- FINK 1990 — Hubert Fink: Restaurierung und Ausbau des Ulmer Münsters. In: SPECKER 1990, 13–104
- FIRCKS 2013 — Juliane von FIRCKS: Heidelberg, Mainz, Frankfurt. Kunst um 1400 am Mittelrhein. In: WIECZOREK 2013, 294–302.
- FLÜHLER-KREIS/WYER 2007a — Diona FLÜHER-KREIS / Peter WYER: Die Holzskulpturen des Mittelalters I. Katalog der Sammlung des Schweizerischen Landesmuseum Zürich. Einzelfiguren. Zürich 2007
- FLÜHLER-KREIS/WYER 2007b — Diona FLÜHER-KREIS / Peter WYER: Die Holzskulpturen des Mittelalters II. Katalog der Sammlung des Schweizerischen Landesmuseum Zürich. Altartafel und Retabelfiguren. Zürich 2007
- FRICK/RIEBER 1731 — Elias FRICK / Albrecht RIEBER: Ulmisches Münster, oder: Eigentliche Beschreibung von Anfang, Fortgang, Vollendung und Beschaffenheit dess herrlichen Münster-Gebäudes zu Ulm... nebst... Beschreibung dess jüngst gehaltenen Jubel-Fests. Samt beygefügtten Kupffern ; templum parochiale Ulmensium.

aus sicheren Urkunden zusammen getragen, ausgefertigt und nun aufs neue verm. hrsg. von Elias Fricken. Albrecht Rieber. 2. vydání. Ulm 1964 (přetisk vydání z roku 1731)

- FRIEDERICH 1927 — Karl FRIEDERICH: Die Wiederherstellungsarbeiten am Ulmer Münster im 19. und 20. Jahrhundert. In: Ulm und Oberschwaben 25, 1927, 49–60
- FRIEDERICH 1944 — Karl FRIEDERICH: Das Münster zu Ulm. Berlin 1944
- FRIEDRICH 1940 — Karl FRIEDRICH: Meister Hartmann und der Kreuzwinkel-Meister. In: Ulmer Sturm 127, 1. 6. 1940
- FUTTERER 1930 – Ilse FUTTERER: Gotische Bildwerke der deutschen Schweiz 1220–1440. Augsburg 1930
- GEISLER 1957 — Irmgard GEISLER: Oberrheinische Plastik um 1400 (=Forsch. zur Gesch. der Kunst am Oberrhein). Berlin 1957
- GERSTENBERG 1928 — Kurt GERSTENBERG: Hans Multscher. Leipzig 1928
- GOERT/KOLB/WÖLBERT 2015 – Michael GOERT / Günther KOLB / Otto WÖLBERT: Das Münster als Gegenstand der Denkmalpflege. Die Bürgerschaft feiert 125-jähriges Jubiläum der Münstervollendung. In: Denkmalpflege in Baden-Württemberg. Nachrichtenblatt der Denkmalpflege, 4, 2015, 190–196
- GUNDERSHEIMER 1927 — Hermann GUNDERSHEIMER: Auszug aus dem Münsterbauhüttenbuch von 1417–21. In: Ulm und Oberschwaben 25, 1927, 43–48
- Gutenberg 2000 — Eva-Maria HANE BUTT-BENZ / Wolfgang DOBRAS: Gutenberg. Aventur und Kunst. Von Geheimunternehmen zur ersten Medienrevolution. Mainz 2000
- HABICHT 1910 — Victor Curt HABICHT: Das Ulmer Münsterbuch von 1417 bis 1421. In: Repertorium für Kunstwissenschaft XXXIII, 1910, 412–417
- HABICHT 1911 — Victor Curt HABICHT: Ulmer Münster-Plastik aus der Zeit 1391–1421, Diss. Phil, Darmstadt 1911
- HABICHT 1912 — Victor Curt HABICHT: Die älteren Figuren am Rathause zu Ulm. In: Zeitschrift für christliche Kunst 25, 1912, 169–182
- HALM/LILL 1924 – Phillip Maria HALM / Georg LILL: Die Bildwerke des Bayerischen Nationalmuseums, I. Abteilung: Die Bilwerke in Holz und Stein von 12. Jh. bis 1450 (=Kataloge des Bayerischen Nationalmuseums Bd. XIII, 1). Augsburg 1924
- Hans Multscher 1997 — Brigitte REINHARDT / Michael ROTH (eds.): Hans Multscher. Bildhauer der Spätgotik in Ulm. Ulm 1997
- HARTMANN 1910 — Paul HARTMANN: Die gotische Monumental-Plastik in Schwaben. Ihre Entwicklung bis zum Eindringen des neuen Stils zu Beginn des 15. Jahrhunderts. München 1910
- HEINRICHS-SCHREIBER 1997 — Ulrike HEINRICHS-SCHREIBER: Vincennes und die höfische Skulptur. Die Bildhauerkunst in Paris 1360–1420. Berlin 1997
- HERMANN 1986 — Manfred HERMANN: Kunst im Landkreis Sigmaringen. Plastik. Sigmaringen 1986

- HIRSCH 2010 – Martin HIRSCH: Die spätgotische Tonplastik in Altbayern und den angrenzenden Regionen. Petersberg 2010
- HLOBIL 2001 — Ivo HLOBIL: Olivetská hora kostela sv. Mořice v Olomouci z třicátých let 15. století. In: Alena MARTYČÁKOVÁ (ed.): Podzim středověku. Brno 2001, 45–51
- HORNÍČKOVÁ/ŠRONĚK 2010 — Kateřina HORNÍČKOVÁ / Michal ŠRONĚK: Umění české reformace (1380–1620). Praha 2010
- HÖRSCH 2011 — Markus HÖRSCH: Hartmann, Meister. In: Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Band 69. Berlin/New York 2011, 492–493
- CHLÍBEC 1990 — Jan CHLÍBEC (ed.): Mistr Týnské kalvárie. Pražská řezbářská dílna předhusitské doby. Praha 1990
- CHRIST 1919 — Hans CHRIST: Ein Statuetten-zyklus auf dem Turme des Strassburger Münsters. In: Monatshefte für Kunstwissenschaft 7, 1919, 283–294
- JAROŠOVÁ/KUTHAN/SCHOLZ 2008 — Markéta JAROŠOVÁ / Jiří KUTHAN / Stefan SCHOLZ: Prag und die großen Kulturzentren Europas in der Zeit der Luxemburger (1310–1437). Praha 2008
- JASBAR/TREU 1981 – Gerald JASBAR / Erwin TREU: Ulmer Museum. Bildhauerei und Malerei vom 13. Jahrhundert bis 1600. Kataloge des Ulmer Museums. Katalog I. Ulm 1981
- KAHSNITZ/VOLK 1998 — Rainer KAHSNITZ / Peter VOLK: Skulptur in Süddeutschland 1400 – 1770. Festschrift für Alfred Schädler. München 1998
- KARRENBROCK/LANGEN 2001 — Reinhard KARRENBROCK / Patricia LANGEN: Die Holzskulpturen des Mittelalters II 1400–1540. 1. Köln, Westfalen, Norddeutschland (= Sammlungen des Museum Schnütgen 5). Köln 2001
- KLAIBER/WORTMANN/REUTTER 1978 — Hans Andreas KLAIBER / Reinhard WORTMANN / Karl REUTTER: Die Kunstdenkmäler des ehemaligen Oberamts Ulm ohne die Gemarkung Ulm (=Die Kunstdenkmäler in Baden-Württemberg 10). München 1978
- KLEIN 2007 — Bruno KLEIN (ed.): Geschichte der bildenden Kunst in Deutschland 3. Gotik. München 2007
- KLINGE 1964 — Ekkart KLINGE: Studien zur Bildnerei der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts in Ostschwaben. Inaugural-Dissertation, Philosophischen Fakultät der Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg im Breisgau, 1964
- KLÍPA 2012b — Jan KLÍPA: Ymago de Praga. Desková malba ve střední Evropě. Praha 2012
- KLÍPA/OTTOVÁ 2015 — Jan KLÍPA / Michaela OTTOVÁ: Bez hranic. Umění v Krušnohoří mezi gotikou a renesancí. Kat. výst. Praha 2015
- KNAPP 2005 — Ulrich KNAPP: Architektur und Skulptur in Überlingen bis zum Ausgang des Mittelalters. In: 1100 Jahre Überlingen 2005, 37–74.
- KOEPF 1984² — Hans Peter KOEPF: Lutz Krafft, der Münstergründer. In: SPECKER/WORTMANN 1984², 9–58

- KOHRMANN 2014 — Gisela KOHRMANN: Vom Schönen Stil zu einem neuen Realismus. Unbekannte Skulpture in Franken 1400–1450. Ostfildern 2014
- KONRAD 1993 — Bernd KONRAD: Rosgarten Museum Konstanz. Die Kunstwerke des Mittelalters. Konstanz 1993
- KUTAL 1962 — Albert KUTAL: České gotické sochařství. Praha 1962
- LEGNER 1978–1980 — ANTON LEGNER (ED.): Die Parler und der schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ein Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln. Svazky 1–6. Köln 1978–1980
- LICHTER/MEURER 2007 — Claudia LICHTER / Heribert MEURER: Die mittelalterlichen Skulpturen. Stein- und Holzskulpturen 1400–1530. Ulm und südliches Schwaben. Stuttgart 2007
- LICHTER 1997 — Claudia LICHTER: Meister Hartmann in Ulm. Ein Bildhauer zwischen Hütte und Zunft. In: Hans Multscher 1997, 53–60
- LICHTER 2003 — Claudia LICHTER: Die Skulpturen des Meisters Hartmann. In: SCHÜRLE 2003, 25–37
- LITZ 1997a — Gudrun LITZ: Entstehung und Bedeutung der Reichsstadt Ulm und ihre verfassungsrechtliche Stellung im Reich. In: SPECKER 1997, 13–68.
- LORENZ 1989 — Gerhard LORENZ: Travaux de restauration de la cathédrale d'Ulm. In: Monumentes historiques 166, 1989, 82–85
- MAEK-GÉRARD 1981 — Michael MAEK-GÉRARD: Liebieghaus – Museum alter Plastik. Italien, Frankreich und Niederlande 1380–1530/40. Melsungen 1981
- MAEK-GÉRARD 1985 — Michael MAEK-GÉRARD: Liebieghaus – Museum alter Plastik. Nachantike grossplastische Bildwerke III. Die deutschsprachigen Länder ca. 1380–1530/40. Melsungen 1985
- MANZ 2010 — Dieter MANZ: Die Poltringer Gotteshäuser St. Stephanus und St. Clemens. Horb am Neckar 2010
- MAROSI 2006 — Ernő MAROSI: Sigismundus rex et imperator. Art and culture during the time of Sigismund of Luxembourg 1387–1437 (kat. výst.). Budapest 2006
- MATHIES 1978 — Christiane MATHIES: Kurfürstenbund und Königtum in der Zeit der Hussitenkriege. Die kurfürstliche Reichspolitik gegen Sigmund im Kraftzentrum Mittelrhein. Mainz 1978
- MEURER 1989 — Heribert MEURER: Die mittelalterlichen Skulpturen I. Stein und Holzskulpturen 800–1400. Stuttgart 1989
- MEURER 2001 — Heribert MEURER: Frühe szenische Retabel in Schwaben. In: Hartmut KROHM / Klaus KRÜGER (eds.): Entstehung und Frühgeschichte des Flügelaltarschreins. Wiesbaden 2001, 215–230.
- MICHLER 1990 — Jürgen MICHLER: Das Gnadenbild Unserer Lieben Frau zur Birnau. In: Das Münster 43, 1990, 141–150
- MÜLLER 1923 — J. MÜLLER: „Hartmann“. In: THIEME/BECKER 16. Leipzig 1923, 74–75

- NESTLER 2003 — Martin NESTLER: Ulm. Geschichte einer Stadt. Erfurt 2003
- NIEHOF 2001 — Franz NIEHOF (ed.): Vor Leinberger. Landshuter Skulptur im Zeitalter der Reichen Herzöge (kat. výst.). Landshut 2001
- OBSER 1917 — Karl OBSER: Quellen zur Baugeschichte des Überlinger Münsters, Festgabe der badischen historischen Kommission. Karlsruhe 1917
- OTTO 1924 — Gertrud OTTO: Die Ulmer Plastik des frühen fünfzehnten Jahrhunderts (=Forschungen zur Kunstgeschichte Schwabens und des Oberrheins 3). Tübingen 1924
- PFLEIDERER 1906 — Rudolf PFLEIDERER: Das Münster zu Ulm und seine Kunstdenkmale. Stuttgart 1906
- PFLEIDERER 1907 — Rudolf PFLEIDERER: Münsterbuch. Das Ulmer Münster in Vergangenheit und Gegenwart. Ulm 1907
- PHILIP 1987 — Klaus Jan PHILIPP: Pfarrkirchen. Funktion. Motivation. Architektur. Eine Studie am Beispiel der Pfarrkirchen der Schwäbischen Reichsstädte im Spätmittelalter (=Studien zur Kunst- und Kulturgeschichte 4). Marburg 1987
- PINDER 1924–1929 — Wilhelm PINDER: Die deutsche Plastik des ausgehenden Mittelalters und der Frührenaissance. Wilpark – Potsdam 1924–1929
- PCHAT/WAGNER 1990 — Götz PCHAT / Brigitte WAGNER (ed.): Internationale Gotik in Mitteleuropa. Kunsthistorisches Jahrbuch Graz 24, 1990
- RAMISCH 1998 — Hans RAMISCH: Ulm und die Salzburger Plastik im 15. Jahrhundert. Hanns Sweicker von Ulm. Der Bildhauer der Pröpste von Chiemsee in der Zeit von 1430 bis 1467. In: Skulptur in Süddeutschland 1998, 17–50
- RINGSHAUSEN 1968 — Gerhard RINGSHAUSEN: Madern Gerthener. Leben und Werk nach den Urkunden (disertační práce na Universität Göttingen). Göttingen 1968
- RINGSHAUSEN 1984² — Gerhard RINGSHAUSEN: Die Archivoltfiguren des Ulmer Westportals. In: SPECKER/WORTMANN 1984², 209–241
- ROTH 1997 – Michael ROTH: Der Figurenzyklus vom Ulmer Rathaus I. Die Bildwerke von der Südfront des Ratsaals. In: Hans Multscher 1997, kat. č. 13 a–f, 274–282
- ROTT 1934 — Hans ROTT: Quellen und Forschungen zur südwestdeutschen und schweizerischen Kunstgeschichte im XV. und XVI. Jahrhundert. 2. Alt-Schwaben und die Reichsstädte. Stuttgart 1934
- SEBALD 2000a – Eduard SEBALD: Überlegungen zu Madern Gerthener. In: Gutenberg 2000, 502–507
- SEBALD 2000b – Eduard SEBALD: Memorienportal. In: Gutenberg 2000, 509–511
- SCHÄDLER 1998 — Alfred SCHÄDLER: Überlegungen zu Hans Multschers frühen Steinbildwerken, in: Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst, 49, 1998 (1999), 35–46
- SCHEFOLD 1928 — SCHEFOLD Max: Hans Kun und Kaspar Kun. In: THIEME/BECKER 22. Leipzig 1928, 98–99

- SCHOCK-WERNER 1983 — Barbara SCHOCK-WERNER: Das Straßburger Münster im 15. Jahrhundert. Stilistische Entwicklung und Hüttenorganisation eines Bürger-Doms. Köln 1983
- SCHOCK-WERNER 2009 — Barbara SCHOCK-WERNER: Die Vernetzung der spätgotischen Bauhütten im Süden des Reiches. In: Der Passauer Dom des Mittelalters. Passau 2009, 269–283
- SCHUETTE 1907 — Marie SCHUETTE: Der schwäbische Schnitzaltar (=Studien zur deutschen Kunstgeschichte 91). Straßburg 1907
- SCHÜRLE 2003 — Wolfgang SCHÜRLE (ed.): Zwischen Hütte und Zunft : Meister Hartmanns Dornstadter Altar. Ulm 2003
- SCHURR 2010 — Marc-Carel SCHURR: Ulrich von Ensingen und der Neubau des Ulmer Münsters und die „Medialität des Stils“. In: Stefan BÜRGER / Bruno KLEIN (eds.): Werkmeister der Spätgotik 2. Personen, Amt und Image. Darmstadt 2010, 106–121
- SLADECZEK 1999 — Franz-Josef SLADECZEK: Der Berner Skulpturenfund. Die Ergebnisse der kunsthistorischen Auswertung. Bern 1999
- SÖDING 2008a — Ulrich SÖDING: Schöne Madonnen. Standbilder und Sitzfiguren. München 2008
- SÖDING 2008b — Ulrich SÖDING: Schöne Madonnen in Bayern, Schwaben und Tirol. In: JAROŠOVÁ/KUTHAN/SCHOLZ 2008, 183–207
- SPECKER 1977 — Hans Eugen SPECKER: Ulm. Stadtgeschichte. Ulm 1977
- SPECKER/WORTMANN 1984² — Hans Eugen SPECKER / Reinhard WORTMANN: 600 Jahre Ulmer Münster. 2. vydání (první vyšlo roku 1977). Ulm 1984
- STÄHLE 1983 — Willi STÄHLE: Schwäbische Bildschnitzkunst der Sammlung Dursch. Band 1, Katalog 14. und 15. Jahrhundert. Rottweil 1983
- STANGE 1951 — Alfred STANGE: Deutsche Malerei der Gotik. Sv. 4. Südwestdeutschland in der Zeit von 1400 bis 1450. München und Berlin 1951
- SUCKALE 2009 — Robert SUCKALE: Schöne Madonnen am Rhein. Leipzig 2009
- THRÄN [1857] — Ferdinand THRÄN: Münster in Ulm, eine genaue Beschreibung desselben. Ulm [1857]
- TIPTON 1991 — Susan TIPTON: Tugendspiegel einer christlichen Obrigkeit. Die Fassadendekoration des Ulmer Rathauses. In: Ulm und Oberschwaben 47/48, 1991, 72–118
- TRIPPS 1969 — TRIPPS Manfred: Hans Multscher. Seine Ulmer Schaffenszeit 1427–1467. Weißenhorn 1969
- Ulm und Oberschwaben 1927 — Ulm und Oberschwaben. Mitteilungen des Vereins für Kunst und Altertum in Ulm und Oberschwaben, Heft 25, Festgabe des Altertum-Vereins und Münsterbaukomitees zum 550jährigen Gründungsjubiläum des Ulmer Münsters am 30. Juni 1927, Ulm a. D. 1927

- VETTER 2000 — Ewald M. VETTER: Der Ortenberger Altar. Wiesbaden 2000
- WALDENSPUL 1923 — Albert WALDENSPUL: Die gotische Holzplastik der Laucherttales in Hohenzollern. Tübingen 1923
- WEILANDT 1993 — Gerhard WEILANDT (ed.): Meisterwerke Massenhaft. Die Bilhauerwerkstatt des Niklaus Weckmann und die Malerein in Ulm um 1500. Kat. výst. Württembergisches Landesmuseum Stuttgart, Altes Schloß vom 11. Mai – 1. August 1993. Stuttgart 1993
- WEILANDT 1993b — Gerhard WEILANDT: Die Ulmer Künstler und ihre Zunft. In: Weilandt 1993, 301–309
- WEILANDT 1997 — Gerhard WEILANDT: Hans Mutscher Lebensspuren. In: Hans Mulscher 1997, 17–30
- WEISE 1921 — Georg WEISE: Die gotische Holzplastik um Rottenburg, Horb und Die Bildwerke bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts. Tübingen 1921
- WOELK 1999 — Moritz WOELK: Bildwerke vom 9. bis zum 16. Jahrhundert aus Stein, Holz und Ton im Hessischen Landesmuseum Darmstadt. Berlin 1999
- WORTMANN 1970 — Reinhard WORTMANN: Die Parlerkonsolen des Ulmer Münsters, in: Bonner Jahrbuch 70, 1970, 289–311
- WORTMANN 1993 — Reinhard WORTMANN: Ulm als Kunstmetropole Schwabens. Ulmer Kunst – Kunst in Ulm. In: Meisterwerke Massenhaft 1993
- WORTMANN 2004 — Reinhard Wortmann: Zu den Parlern in Ulm. In: Richard STROBEL (ed.): Parlerbauten. Architektur, Skulptur, Restaurierung ; Internationales Parler-Symposium Schwäbisch Gmünd, 17. – 19. Juli 2001. Stuttgart 2004, 81–86
- ZIMMERMANN 1964 — Eva ZIMMERMANN: Eine thronende Madonna des „weichen Stils“. In: Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg 1. Berlin – München 1964, 127–144
- ZIMMERMANN 1985 — Eva ZIMMERMANN: Die Mittelalterliche Bildwerke in Holz, Stein, Ton und Bronze mit ausgewählten Beispielen der Bauskulptur. Kat. muz. Karlsruhe 1985